

Наталія Шумарова, Тільманн Ройтер

Суржик у мовній комунікації України: про один австрійсько-німецький проєкт і не тільки

Abstract: The article is about a project meeting of an international research project into Ukrainian-Russian mixed speech (Surzhyk) carried out in 2019–2024 by researchers of the University of Klagenfurt (Austria) and the Carl von Ossietzky University at Oldenburg (Germany). Emphasis is placed on the variety of views of European and Ukrainian researchers on the phenomenon of mixing two languages and the perspectives of variational sociolinguistics.

Keywords: Ukrainian-Russian mixed speech, Surzhyk, variational sociolinguistics

1. Вступ

Проблема змішування двох мов — української та російської — цікавила українських лінгвістів ще в радянські часи, але систематично вивчатися почала лише після здобуття Україною незалежності. Метою цієї розвідки є представлення поглядів українських і європейських учених на явище мовної взаємодії, що означене в лінгвістичній традиції України як «суржик»¹.

У лютому 2024 р. в м. Клагенфурт (Австрія) відбувся семінар «Гібридизація з двох боків: українсько-російське та російсько-українське кодове змішування в контексті (соціо)лінгвальної ситуації на півдні України вздовж узбережжя Чорного моря», на якому виступили учасники однойменного проєкту — дослідники з Альпійсько-Адріатично-

1 Це образна назва, яка базується на первинному значенні слова, а саме «суміш зерна з кількох злаків». З часом лексема розвинула вторинне значення – «ненормативне індивідуальне мовлення певної особи або соціальної групи, що є наслідком змішування двох і більше мов» (Словник української мови 2012: 1124).

го університету (м. Клагенфурт, Австрія), Університету ім. Карла фон Оссецького (м. Ольденбург, Німеччина), а також експерти з України (Київського національного університету імені Тараса Шевченка) і Польщі (Інституту славістики Польської академії наук). Цей семінар був підсумком досліджень, виконаних у межах проєкту, і науковою платформою подальших досліджень процесів змішування мов.² Проєкт виконувався впродовж 2019–2024 рр., і його метою було здійснення корпусного опису українсько-російського змішаного мовлення, співвіднесеного з територіальними і соціодемографічними чинниками. Деталі проєкту див.: Hentschel/Reuther 2020.

У цьому проєкті визначення функціонального навантаження суржикі і його лінгвальної сутності базується на значному фактичному матеріалі, зібраному в доковідний період і в період карантину та опрацьованому за допомогою статистичних методів і методів дискурсивного аналізу. Збирання матеріалу проходило в три етапи, які умовно можна окреслити як соціологічний (перший етап) і лінгвістичні (другий і третій етапи) — опитування за допомогою анкет, проведення інтерв'ю і записи живого усного мовлення. Матеріали з інтерв'ю і записи живого усного мовлення розшифровувалися і транскрибувалися для подальшого аналізу на морфонологічному, морфосинтаксичному, лексичному і дискурсивному рівнях.

Формулювання 66 запитань анкети, деякі з яких містили блоки підзапитань, було здійснене лінгвістами, а забезпечення репрезентативності вибірки, визначення населених пунктів для опитування, вибір респондентів за певними критеріями здійснювали соціологи Центру соціальних та маркетингових досліджень «SOCIS» (м. Київ) під керівництвом проф. М. Чурилова. Вони також займалися формальною обробкою даних і передали лінгвістам файл з даними опитування у форматі SSPS.

Відкриті (напівструктуровані) інтерв'ю проводили на основі питальника з 22 пунктами (запитаннями і підзапитаннями), розроб-

2 Деякі аспекти доповідей на цьому семінарі розглянуто в праці Н. Шумарової «Про один вид мовної комунікації в Україні» (Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні проблеми медіапростору», Київ, 18 квітня 2024/ Збірник матеріалів). На час, коли писалася ця стаття, матеріали конференції ще не були оприлюднені.

леними лінгвістами з Ольденбурга і Клагенфурта, записи інтерв'ю здійснили частково соціологи SOCIS (9 інтерв'ю face-to-face), а починаючи з червня 2020 року в умовах карантину лінгвісти і студенти факультету журналістики (останні здебільшого з НУ «Одеська юридична академія») в особистому спілкуванні — як офлайн, так і онлайн, залежно від можливостей інтерв'юерів і респондентів (94 інтерв'ю).

Записи живого усного мовлення здійснювали у 15 населених пунктах Херсонської, Миколаївської та Одеської областей (по п'ять у кожній). Це були спонтанні розмови, які відбувалися між членами однієї родини, їхніми сусідами, друзями та ін. Всі учасники розмов були попереджені про проведення записів, але дослідники жодним чином не втручалися у розмови, не пропонували теми тощо. Найчастіше записи проводили студенти або науковці у своїх власних родинях або у своїх знайомих, тому респонденти, попри проведення записів, могли почуватися вільно і розмовляти у звичній для них манері. Записи проводили зазвичай декілька днів (уривками), після цього для обробки вибирали фрагменти тривалістю 1,5–2 год., де не було великих пауз, сторонніх шумів і под.

Загалом було зібрано 1290 закритих анкет (у межах соціолінгвістичного опитування), 103 інтерв'ю і 15 записів «сімейного» мовлення. Мовний матеріал, який увійшов до корпусу змішаного мовлення, становить понад 388 тис. словоформ.

Представлені дослідниками результати відображають мовну карту України до 24 лютого 2022 року, тобто до повномасштабного вторгнення російських військ на українську землю. Точніше кажучи, зібраний матеріал стосується періоду з лютого 2020 року до грудня 2021 року.

З того часу різко змінилося ставлення населення до російської мови. Про це пишуть українські вчені, уже підводячи перші підсумки зміни ціннісних орієнтацій і мовної поведінки. І хоча соціологи попереджають, що даним, отриманим під час воєнного стану, довіряти не можна, соціолінгвісти України намагаються зафіксувати і проаналізувати отримані відомості, які можуть виявитися важливими для дослідження динаміки змін у майбутньому (Шумицька 2022: 3–10; Соколова 2023: 3–19; Матвеева 2023: 3–18).

Основними моментами, на яких необхідно зупинитися під час аналізу проведених європейськими вченими досліджень і які вар-

то порівняти з дослідженнями українських учених, на наш погляд, є такі: Визначення місця змішаного українсько-російського мовлення в ієрархії моделей мовних контактів (розділ 2); Пошук номінації досліджуваного об'єкта і її синонімічні заміни (розділ 3); Соціологічний і функціональний аспекти (розділ 4); Статистичний апарат (розділ 5); Соціолінгвальні змінні: поняття рідної мови (розділ 6); Варіативність і стабілізація: два важливих моменти в дослідженні змішаного коду (розділ 7); Завдання української соціолінгвістики і перспективи австрійсько-німецького проекту (розділ 8).

2. Визначення місця змішаного українсько-російського мовлення в ієрархії моделей мовних контактів

Дослідники, що працюють у зазначеному проекті, вважають суржик кодом, мезолектом із регіональними відмінностями, зумовленими впливом діалектів, що займає проміжну позицію в структурі «мовного розподілу» в Україні (Палинська/Хентшель 2022: 231). В ієрархії мов українських контактних континуумів він займає позицію між національною / літературною мовою і діалектом. Цей тип мовлення теоретично може базуватися на українській чи російській мовах, залежно від регіону і часу виникнення, але слід уточнити, що стабілізований змішаний ідіом на базі російської мови не був виявлений у межах проекту). За територією поширення дослідники протиставляють захід і схід (у вузькому розумінні)³, а також центральні і периферійні райони на осі північ — південь, що чітко простежується в усіх роботах і узгоджується з поглядами українських лінгвістів.

Сам змішаний код може бути явищем як мовлення, так і мови — ідіолекту й ідіому, але як ідіом «його не слід розглядати як «окрему», «третю» мову (поряд і ніби на рівних правах з українською і російською мовами)» (Tarasenko 2013: 56).

Вивчаючи суржик у кількісно-якісному аспекті на теоретико-методологічних засадах варіаційної соціолінгвістики, учасники проекту

3 Крайні західні (Закарпатська, Львівська, Тернопільська, Рівненська, Чернівецька, Івано-Франківська) і східні (Донецька, Луганська, Запорізька) області України не були у фокусі дослідження.

наголошують на тому, що регулярна повторюваність деяких явищ дозволяє говорити про зменшення варіативності, стабілізацію вибору одного з двох мовних варіантів, а отже, про певну структурування цього коду (Hentschel 2023).

Що стосується власне української соціолінгвістики, то можна сказати, що дослідницька робота в незалежній Україні розпочалася з вивчення мовної ситуації та мовної політики в українській державі, а також із дослідження результатів змішування двох мов — інтерференції і суржику. Серед робіт, що розглядали результати цього змішування за останні 20-25 років, виділимо праці Л. Масенко, Л. Ставицької, В. Труба, Н. Дзюбишиної-Мельник, С. Соколової, Т. Кузнецової, І. Браги та ін.

Погляд дослідників, що працюють у зазначеному проєкті, відрізняється від поглядів тих українських соціолінгвістів, які визначають суржик як досить хаотичний утвір або, намагаючись знайти його місце у функціонально-стильовій і стилістичній парадигмі мови, говорять про просторіччя, «просторозмовну мову» (Ставицька/Труб 2007: 77), піджин (Дзюбишина-Мельник 2010: 16), змішану мову тощо. Механізм його формування подібний до механізму формування піджину (Масенко 1999: 28), його характерною ознакою є плинність, яка унеможливає формування стабільної системи (Масенко 2004: 32). В усіх цих визначеннях підкреслюється розмитість змішаного коду і стилістично-ціннісне позиціонування в ієрархії суспільної комунікації. Зважаючи на функціонально-стилістичне навантаження суржику, він визнається фактом мовленнєвих практик і не допускається до «нормативного схвалення» в системі національної мови з її діалектами, просторіччям та іншими різновидами.

Стилістично-оцінний аспект виразно проступає в багатьох роботах українських соціолінгвістів, особливо у працях науково-просвітницького характеру, призначених пояснити широким верствам населення мовну ситуацію, що складалася в Україні впродовж століть через ідеологічне, політичне, культурне панування російської мови як головної мови імперської, а потім радянської росії, точніше радянського союзу, і мовну політику, яка в усі часи існування імперії була спрямована на підтримку російської мови.

На думку розробників проєкту, суржик не може вважатися піджином, оскільки 1) контактують близькоспоріднені мови, 2) в утво-

руваному в результаті контактів кодів немає морфолого-синтаксичної редукції, з) у нього інші причини появи: насамперед це акультурація, соціокультурна асиміляція, а не подолання комунікаційних бар'єрів, як у випадках появи піджинів. Крім того, суржик має ширший діапазон використання: він уживається не лише в усному, але й спорадично, зі стилістичною метою або з метою «лінгвістичної гри», у писемному мовленні. Звичайно, це не змінює превалювання усного характеру комунікації, але розширює територію побутування.

3. Пошук номінації досліджуваного об'єкта і її синонімічні заміни

Теоретичні засади вивчення процесів і результатів змішування мов закладалися дослідниками в попередніх проєктах, присвячених вивченню білорусько-російського змішаного мовлення (трасянки), а потім побутового змішаного коду центральних регіонів України. Упродовж усіх років досліджень назву коду «суржик», що несе в собі образ чогось другосортного, неякісного, намагаються позбавити елементів оцінності і презентувати нейтрально — або через аббревіатури *УРС* (українсько-російський «суржик»), *УРЗМ* (українсько-російське змішане мовлення), або через інші номінації — *код, змішана мова, змішане мовлення, змішане структурно-функціональне утворення, мезолект*. Інколи найменування суржику вживають у лапках, демонструючи інше, не побутове, його розуміння. Це є принциповою позицією дослідників (Гентшель/Тараненко 2022: 31).

Українські дослідники, які не є учасниками цього проєкту, активно вживають образну назву і навіть не виділяють її лапками, використовуючи заміни (синоніми) в разі необхідності підкреслення нюансів або для оптимізації сприйняття тексту.

4. Соціолінгвістичний і функціональний аспекти

Для соціолінгвістичних досліджень взаємодії мов у певному мовному просторі і часі є важливим визначення двох координат — демографічної і функціональної потужності кожного ідіома, які демонструють поширеність явища в соціумі і його затребуваність у різних сферах діяльності. Об'єктивне вивчення першого чинника стикається з мето-

дологічною проблемою презентації повноти явища через якийсь його фрагмент, що повинен у загальних рисах відображати явище як у загальних, так і специфічних рисах. Залежно від завдань дослідження цей фрагмент може бути кількісно більшим чи меншим, є статистичні формули, які дозволяють вирахувати необхідний обсяг, але конкретні завдання й умови їх виконання не завжди уможливають збирання значної кількості даних. Ускладнюють роботу і моменти технічного характеру — підбір виконавців, насамперед інтерв'юєрів, відсутність відповідних ресурсів тощо, і через це в деяких випадках повнота вибірки залишається приводом для дискусій. Обсяг вибірки у цьому проєкті та її «внутрішній розподіл» (за територією, величиною населеного пункту, а також за соціокультурними параметрами респондентів тощо), як уже наголошувалося, допомагав формувати «SOCIS», що сприяло отриманню об'єктивних результатів.

Демографічна потужність української, російської мов та суржик у визначалася на підставі зібраних анкет, офіційного останнього перепису населення і зіставлень із даними, отриманими різними соціологічними центрами в різні роки. Однак слід зазначити, що в роботах соціологічних служб, де містяться ці дані, суржик практично не виділений як самостійна одиниця аналізу⁴. У цьому проєкті під час підготовки анкети було введено питання про змішаний код саме як засіб спілкування. З метою нівелювання оцінного ефекту суржик номінувався як «змішане мовлення», що змушувало респондентів проаналізувати свої мовні преференції в різних комунікативних сферах. Вибір цього варіанта і подальші кількісні розрахунки засвідчили досить значний відсоток тих, хто послуговується цим кодом у міжособистісній комунікації.

Функціональна потужність окреслювалася за відповідями в анкетах і розповідями респондентів під час усного спілкування (інтерв'ю). На думку опитуваних, що збігається з думкою науковців, змішане мовлення здебільшого залишається в розмовно-побутовій сфері, випадки вживання суржик у художній літературі чи в різних шоу зі

4 Єдиним репрезентативним дослідженням в Україні, де суржик було запропоновано як вибір самостійного коду, відділеного від української чи російської мови, було дослідження КМІС 2003 (Гентшель/Палінська 2023:30).

стилістичною метою принципово не змінюють загальної картини, це подеколи смішна мовна гра. Але водночас мовці не вважають цей код таким, що принижує мовця, формує ореол другорядності в соціокультурній ієрархії соціуму, як це часом описується в соціолінгвістичних розвідках українських дослідників⁵. І це підтверджується статистичними розрахунками.

5. Статистичний апарат

У зазначеному проєкті статистичний апарат відповідно до рівня завдань представлено повно і всебічно. Вивчаючи проблеми змішаного мовлення в попередніх проєктах⁶, автори постійно удосконалювали методики статистичної обробки і презентації результатів, що дозволяє побачити нові взаємозв'язки і залежності (Гентшель/Тараненко 2022: 46). Завдяки цьому в роботах дослідників презентовано масштабовану за регіонами мовну мапу України, структурно складнішу (трикомпонентну), ніж мапа білінгвізму. Тут змішаний код виступає самостійним об'єктом аналізу мовної ситуації України, а не субкодом в межах української (національної) мови. Це ускладнює загальну карту розподілу мовних кодів, але водночас дозволяє побачити реальну картину сучасної мовної комунікації в державі. З іншого боку, статистичні розрахунки допомагають у межах сформованого корпусу лексем визначити ті, які можуть створювати тло «суржикової мови» за умови, що вони використовувалися n (енну) кількість разів багатьма респонден-

5 Дозволимо собі навести приклад із власного досвіду одного з авторів цієї розвідки, Н.Шумарової, коли на початку 1990-х років збирався матеріал для вивчення мовної компетенції мешканців 15 міст різних регіонів України, в тім числі і Києва (усього з 803 анкети). Респондент, який в анкеті зазначив, що в усіх ситуаціях говорить суржиком (викладач професійно-технічного училища), під час виконання наступного (мовного) завдання сказав, що не соромиться свого мовлення, коли говорить з російськомовним співбесідником, але відчуває себе трохи ніяково, коли спілкується з мовцем, що говорить українською літературною мовою. Оскільки Київ у той час був здебільшого російськомовним (дані по Києву в діахронії і синхронії, див.: Шумарова 2000: 53–135), своє спілкування в різних ситуаціях респондент із психологічного погляду визнавав цілком комфортним. Таке «зізнання» корелює з думкою О.Тараненка про те, що суржик не можна вважати засобом спілкування неосвічених верств населення (Taratenko 2013: 37).

6 Мова йде про вивчення трасянки в Білорусі і змішаного мовлення в Центрі України (2014–2019)

тами впродовж розмови, обмеженої в часі (35–45 хвилин). Статистичний апарат дослідження, використання математичних коефіцієнтів і формул, способи представлення даних (AM — середнє арифметичне, середнє арифметичне середніх арифметичних, медіана, градієнт середніх арифметичних, діапазон стандартних відхилень, критерій χ^2 (хі-квадрат), критерії Кендала і Колмогорова-Смирнова; дендрограми, кластери тощо) об'єктивізують результати і демонструють подальші можливості корпусної лінгвістики.

6. Соціолінгвальні зміни: поняття рідної мови

Поняття рідної мови широко обговорювалося в європейській і українській соціолінгвістиці, оскільки мова дитинства, першої соціалізації, безперечно, впливає і на мовну компетенцію, і на мовну поведінку, і на етнічну самоідентифікацію конкретної особистості, соціальної групи і суспільства в цілому. Переписи радянського періоду і Всеукраїнський перепис 2001 р. передбачали питання про рідну мову, але населення завжди вкладало в це поняття різний смисл. Навіть на названому вище семінарі лінгвісти не дійшли спільної думки з цього приводу. Зрозуміло, що на вибір мови як рідної впливають різні чинники і сила їхнього впливу є неоднаковою, тому багатофакторний аналіз концепцій рідної мови, що стосувався Центру України (Zeller 2021), є безперечним внеском у розв'язання цієї проблеми.

Дослідники, за їхніми словами, обережно ставляться до поняття рідної мови як термінологічного, такого, що визначає мову першої соціалізації людини. Вони вважають його швидше символічним, ніж прагматичним, таким, що дійсно зумовлює мовну практику.

Важливими для розуміння динаміки розвитку ситуації на Півдні України є дані, отримані під час анкетування, згідно з якими в південних областях зростає доля етнічних українців, що вважають рідною українську мову. Якщо за результатами перепису 2001 р. таких у регіоні було близько 80 %, то тепер цифра сягнула 90 %. [Hentschel/Palinska 2022].

Часом рідна мова ототожнюється з мовою спілкування. Якщо респондент є бі- чи мультлінгвом, відповідно він називає рідною не одну мову. Цікаві спостереження з цього приводу знаходимо в Hentschel/

Palinska 2022. Так, вони фіксують той факт, що з 977 опитаних 40 % визнають рідною одну мову чи код (українську, російську чи суржик)⁷, 40 % визнають рідними дві мови, 17 % — три (Там само).

7. Варіативність і стабілізація: два важливих моменти в дослідженні змішаного коду

Двома найважливішими поняттями, що презентують дослідження зазначеного коду, є варіативність і стабілізація, тісно пов'язані між собою. Ідею варіативності змішаного коду дослідники (Hentschel 2013; Tarapenko 2013) висловлювали спочатку в дослідженнях трасянки в Білорусі, потім змішаного коду в Центрі України, а після цього і на Півдні.

Варіативність — це наявність варіантів, можливість їх використання для передавання того самого змісту. У випадку суржика на лексичному рівні — це вживання у висловленні лексем іншої мови, тобто російської. З погляду розбудови висловлювання на етапі внутрішнього мовлення, коли відбувається відбір лексичного і граматичного матеріалу для реалізації задуму (Шумарова 2000: 28–44), мовець вихоплює ту лексему чи словоформу, яка належить до іншої мови, іншими словами, з двох варіантів обирає один. На підставі припущення, що в основі суржика лежить українська мова, якою регулярно послуговується той чи той мовець, можна вважати, що варіативність виникає тоді, коли мовцеві з якоїсь причини «не вистачило» українського відповідника, він його не може згадати або просто звик у певних контекстах чи ситуаціях уживати російський еквівалент. Це свого роду мовні штампи, кліше, якими мовці звикли користуватися в побуті та непобутових сферах діяльності. Факт реалізації певних шаблонів, існування «інтерферентних штампів», інтерферем лексичного і граматичного характеру був зафіксований ще до початку зазначеного проекту (Tarapenko 2013: 38).

У цьому проєкті перед дослідниками під час аналізу лексичного рівня стояло завдання на матеріалі корпусу в 750 000 слововживань (об'єднаний корпус з центрального і з південного регіонів) визначити, чи демонструє суржик тенденцію до певної стабілізації, яка полягає у виборі (достатньо частому) у схожих ситуаціях висловлювання україн-

7 Так, суржик визнали рідною мовою третина опитаних росіян.

ської або російської лексеми, тобто однієї з них. Було виділено 107 лексем, кожна з яких зафіксована у корпусі понад 100 разів. Вибір нижньої межі вибірки доволі умовний, але прийнятий в сучасних експериментальних дослідженнях. Верхня межа не фіксувалася, тому до списку потрапили лексеми з повторюваністю понад 10 тисяч слововживань.

Виділені у такий спосіб слова потенційно могли тлумачитися як елементи структурного каркасу змішаного мовлення. Результати цього важливого комплексного дослідження див.: Hentschel 2024. Основну таблицю дослідження побудовано на підставі частоти вибору української лексеми за принципом її зменшення, тобто спочатку зафіксовано гіперлексеми (співвіднесені поняттєво лексеми української та російської мови, іншими словами, перекладні еквіваленти, типу укр. *місто* — рос. *город* або укр. *завжди* — рос. *всегда*), середня частота вибору яких сягає 99,8% (таку частоту вживання має сполучник укр. *щоб, щоби*, а його еквівалент рос. *чтоб* чи *чтобы* відповідно 0,2%). Далі в таблиці зафіксовано ті, що мають меншу середню частоту (напр. *співати* — 98,5%, *колись* — 97,5%, *немає* — 97,1% тощо), аж до тих випадків, коли майже під 100% сягає вибір російського слова (наприклад, із двох лексем укр. *дівчинка* — рос. *девочка* частота українського варіанта обмежується лише 4,8%, тобто 95,2% є частотою російського варіанта, саме його обирають мовці). До п'яти найчастіше вживаних російських слів з частотою вибору 95%–99% відносяться *девочка, тоже, садик, да, тина* (слово-паразит). Всього 30 гіперлексем тяжіють до російського варіанта, а 37 гіперлексем — до українського. Разом (67 гіперлексем) вони становлять більшу частину від проаналізованих пар слів (107) і дозволяють говорити про певну стабільність вибору (Hentschel 2024).

Подальший аналіз варіацій зазначених еквівалентів на підставі частотності вживання дозволив виділити з групи гіперлексем з різним ступенем регіональної залежності. До першої групи належать еквіваленти, що не мають регіональних відмінностей, до другої ті, де відмінності простежуються досить чітко, а до третьої ті, де вони є достатньо слабкими. Регіональні відмінності з елементами стабілізації проявляються також на морфонологічному і морфосинтаксичному рівні (Палінська/Хенчель 2022; Гентшель/Палінська 2023), що суперечить думці про хаотичність, спонтанність змішаного коду. Зародки нормалізації (типу діалектної) в ньому, очевидно, присутні.

Таким чином, якщо представити вибір між українським і російським еквівалентом як конкуренцію мовних засобів, то на підставі частотного аналізу можна виявити «вузли стабілізації» з укоріненням тієї чи тієї форми (Hentschel 2024). Щоправда, через вплив діалектів ця стабілізація може виявитися локальною, але тим не менш вона існує, зменшуючи варіативність.

8. Завдання української соціолінгвістики і перспективи австрійсько-німецького проекту

Як зазначає один із провідних соціолінгвістів України С. О. Соколова, основним завданням української соціолінгвістики є подальше вивчення мовної ситуації в Україні з особливою увагою до найважливіших сфер життєдіяльності суспільства — науки, освіти, роботи медіа тощо, які безпосередньо впливають на стабілізацію українськомовного типу спілкування (Соколова 2021: 47). Саме мовна ситуація в цілому або в різних сферах соціокультурної діяльності суспільства всі роки існування і розвитку незалежної України перебувала в центрі уваги української соціолінгвістики. Усі інші завдання різної соціокультурної ваги, перераховані Соколовою, а саме вивчення мовних практик у регіонах, розроблення однакової методики досліджень, яка поєднувала би вже застосовувані й багато разів апробовані методики збирання й опрацювання матеріалу, використання можливостей дистанційного опитування, створення мережі дослідницьких груп із одним координаційним центром тощо (Там само), призначені, на наш погляд, підняти вивчення мовної ситуації на новий рівень.

Вивчення суржику на тлі мовної ситуації або в межах цієї ситуації продовжується з урахуванням соціолінгвальних параметрів, але не може вважатися всеохопним через труднощі збирання матеріалу. У ряду праць із «суржикознавства», частину з яких вказано в статті Г. Гентшеля і Т. Ройтера (Hentschel/Reuther 2020), а також у роботах інших дослідників, дещо вирізняються праці І. Браги, наповнені багатим мовним матеріалом, який авторка систематично і скрупульозно збирає з 2009 року (див., напр.: Брага 2011; 2015; 2019).

Прогнози щодо потенційної можливості суржику стати загрозою для української мови, її літературного варіанту, різняться в діапазоні

від емоційної відповіді стверджувального характеру до нейтральної прагматичної оцінки з опертям на критерії освітнього і просвітницького характеру (див., напр.: Taranenko 2013: 54). Суржик не стане третьою мовою України завдяки розвитку освіти і просвітницькій роботі в українському суспільстві, а також різкій зміні у ставленні до російської мови з початком повномасштабної війни, що її розв'язала росія. Проте науковий інтерес до його вивчення сприятиме розумінню мовно-комунікаційних і етнокультурних явищ, з одного боку, і психофізіологічних і ментальних процесів, що формують і розвивають мислення конкретного мовця, — з другого. На теренах України його дослідження все одно супроводжуватиметься емоційною напругою.

На відміну від українських дослідників, учасники цього та інших задуваних проєктів, присвячених вивченню змішаного коду, ставлять перед собою завдання, сформульовані в інший спосіб. На перше місце в їхніх дослідженнях виходять проблеми саме змішування кодів, поява міжмовного коду або кодів в їх діалектно-територіальному і соціокультурному розподілі. Визнаючи всі труднощі, які стояли на шляху розвитку української мови, враховуючи політичні, соціальні та етнокультурні чинники, які вплинули і впливають на формування і функціонування білінгвізму в Україні, вони шукають форми виявлення стабілізації (через зменшення варіативності) в явищі змішування мовних компонентів, тобто підходять до проблем мовної практики на індивідуальному і груповому рівнях.

І європейських, і українських дослідників чекає копітка робота з опрацювання й аналізу значного масиву матеріалів задля осмислення внутрішньої структури суржика, з подальшого пошуку лексем і граматичних конструкцій, у яких відбувається заміщення компонента однієї мови іншим, і в разі їх повторюваності — звернення до теорій психолінгвістики, соціолінгвістики і теорії змішаних мов. У такому разі дослідження системності/ асистемності суржика переходить у площину соціопсихолінгвістики.

Подяки

Автори вдячні Олесі Палінській за критичне прочитання першої версії цієї роботи. Відповідальність за представлену тут остаточну версію несуть самі автори.

Література

- Брага, Ірина (2011): «Українсько-російський суржик в соціокомунікативній ситуації ринку», в: *Мова і суспільство. Вип. 2*. Львів: Львівський національний ун-т імені Івана Франка, 119–126.
- Брага, Ірина (2015): «Суржик у родинному спілкуванні дітей», в: *Мовні і концептуальні картини світу. Вип. 51*. Київ: Київський національний ун-т імені Тараса Шевченка, 96–105.
- Брага, Ірина (2019): «Етномовна ідентифікація носіїв суржику», в: *Записки з українського мовознавства: зб. наук. праць. Вип. 26. Т. 2*. Одеса, 119–127.
- Гентшель, Герд / Палінська, Олеся (2023): «Реструктуризація в мезолекті: приклад на основі формальної варіативності інфінітива в українсько-російському „суржику“», в: *Мовознавство* 1, 29–51.
- Гентшель, Герд / Тараненко, Олександр (2022): «Двомовність чи триковдовість: українська мова, російська мова і „суржик“ в Україні», в: *Мовознавство* 1, 21–50.
- Дзюбишина-Мельник, Наталя (2010): «Суржик і суржикізми», в: *Наукові записки НАУКМА. Т. 111. Філологічні науки*. Київ, 10–16.
- Масенко, Лариса (1999): *Мова і політика*. Київ.
- Масенко, Лариса (2004): *Мова і суспільство: постколоніальний вимір*. Київ: КМ Академія.
- Матвеева, Наталія (2023): «Війна і ставлення українців до мови», в: *Українська мова* 3 (87), 3–18.
- Палінська, Олеся / Хентшель, Герд (2022): «Региональные особенности использования украинско-русской смешанной речи (суржика) и влияние диалектов: приставки и предлоги *vid/ot*», в: *LingVaria* XVII [2 (34)], 229–253.
- Словник української мови* (2012): Київ: Видавничий центр «Просвіта».
- Соколова, Світлана (2021): «Українсько-російський білінгвізм в Україні: сприйняття зсередини і зовні», в: *Українська мова* 3 (79), 30–53.
- Соколова, Світлана (2023): «Зміни у ставленні українців до мов на тлі повномасштабного вторгнення Росії в Україну», в: *Українська мова* 1 (85), 3–19.
- Ставицька, Леся, / Труб, Володимир (2007): «Суржик: міф, мова, комунікація», в: *Українсько-російська двомовність. Лінгвосоціокультурні аспекти*. Київ: Пульсарі, 32–120.

- Шумарова, Наталія (2000): *Мовна компетенція особистості в ситуації білінгвізму*. Київ: Видавничий центр КДЛУ.
- Шумицька, Галина (2022): «Зміни в мовній ідентичності українців під час російсько-української війни», в: *Українська мова* 4, 3–10.
- Hentschel, Gerd (2013): „Zwischen Variabilität und Regularität, ‚Chaos‘ und Usus“: Zu Lautung und Lexik der weißrussisch-russischen gemischten Rede“, in: Hentschel, Gerd (Hg.): *Variation und Stabilität in Kontaktvarietäten. Beobachtungen zu gemischten Formen der Rede in Weißrussland, der Ukraine und Schlesien. Beiträge zu einem „Thematischen Block“ auf dem xv. Internationalen Slavistentag in Minsk, Weißrussland*. Oldenburg: BIS-Verlag der Carl von Ossietzky Universität Oldenburg, 63–99. (*Studia slavica Oldenburgensia* 21).
- Hentschel, Gerd (2024). „Ukrainian and Russian in the lexicon of Ukrainian Surżyk: reduced variation and stabilisation in central Ukraine and on the Black Sea coast“, in: *Russian Linguistics* 48/2 (<https://doi.org/10.1007/s11185-023-09286-9>, 11.03.2024).
- Hentschel, Gerd / Palinska, Olesya (2022): “The linguistic situation on the Ukrainian Black Sea coast – Ukrainian, Russian, and Surżyk as native language, primary code, frequently used codes and codes of linguistic socialization during childhood”, in: *Russian Linguistics* 46, 259–290 (<https://doi.org/10.1007/s11185-022-09259-4>, 12.03.2024).
- Hentschel, Gerd / Reuther, Tilmann (2020): „Ukrainischrussisches und russischukrainisches Code Mixing: Untersuchungen in drei Regionen im Süden der Ukraine“, in: *Colloquium: New Philologies* 5/2, 105–132 (<https://doi.org/10.23963/cnp.2020.5.2.5>, 10.03.2024).
- Taranenko, Olexandr (2013): «Варіантність vs. стабілізація у структурі українсько-російського суржикю: сукупність ідіолектів vs. Соціолект», in: Hentschel, Gerd (Hg.): *Variation und Stabilität in Kontaktvarietäten. Beobachtungen zu gemischten Formen der Rede in Weißrussland, der Ukraine und Schlesien. Beiträge zu einem „Thematischen Block“ auf dem xv. Internationalen Slavistentag in Minsk, Weißrussland*. Oldenburg: BIS-Verlag der Carl von Ossietzky Universität Oldenburg, 27–61. (*Studia slavica Oldenburgensia* 21).
- Zeller, Jan Patrick (2021): “The Geographical and Social Distribution of Native Language in Central Ukraine”, in: *Linguistica Copernicana* 18, 105–134.